

Weilbachs Kunstnerleksikon må have uret, når det hævder, at billedet brændte 1859. Man har med rette undladt at bevare benævnelsen Elisabeth, i hvert fald er det ikke en pendant til Christian II.

Baurenfeinds stik fra 1760 angiver at være stukket efter »Originalen paa det Kongl. Kunstkammer«. Anm. mener, vi står os ved at tro denne udtalelse og holde os til kunstkammerinventariet, ifølge hvilket der da kun blev opbevaret et portræt af Elisabeth her, nemlig altertavlen. Det er det mest nærliggende. Kobberstikkerne kunne i 18. årh. præstere grove forvrængninger af deres ældre forlæg, og ganske vist må man sige, at Baurenfeinds stik slet ikke »ligner« altertavlen; men det indeholder tilstrækkelig mange træk til at sandsynliggøre denne sammenhæng, så stikket giver ikke anledning til at tro på eksistensen af et ukendt maleri.

Kunstmuseets Spengler-nr. 896 var tilkommet 1821 som en kopi af Hansen og kan altså ikke have været forlæg for Baurenfeinds stik eller være identisk med det portræt, som 1690 hang på kunstkammeret (note 228).

Dette sidste billede kan derimod virkelig siges at være en mulighed. Det opføres umiddelbart efter det mindre billede af Christian II, som siden kom i galleriet og som nu er kunstmuseets. I parentes bemærket synes anm. ikke, man kan kalde denne proveniens noget formentligt (note 178), det står udtrykkelig i kunstkammerets opløsningslister. Men 1690-billedet af Elisabeth genfindes ikke på sin plads i 1737-inventariet og er åbenbart blevet fjernet.

Det er en bog, som giver en noget at tygge på. Vi må være forf. taknemmelig for, at der ikke blot fremlægges en række nye kendsgerninger men også et system af formodninger. De er vigtige, fordi de er det net, vi udspænder for at afsøge området for yderligere kilder, kendsgerninger og argumenter til forbedring af de gamle hypoteser.

POVL ELLER

GOTTLIEB JAPSEN: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 40, 1968. 448 s. Ill. kort. 57,50 (30) kr.

Denne afhandling, for hvilken forfatteren i februar 1969 opnåede den filosofiske doktorgrad ved Århus Universitet, er resultatet af ni års omfattende studier i sønderjysk skolehistorie. Når man betænker, at forfatteren i samme periode har varetaget stillingen som lektor ved Tønder Statsseminarium og desuden har fundet tid til andet forfatterskab, imponeres man af denne bog blot som arbejdspræstation.

G. Japsen har sans for at finde frugtbare problemstillinger. Han viste det i bogen *Den nationale Udvikling i Åbenrå 1800-1850* (1961) og gør det i

ikke mindre grad her. Han forundres over ejendommelige træk i en lokalt begrænset udvikling og graver sig ned i kilderne for at få dem oplyst i alle mulige detaljer; så hæver han blikket for veloplagt at søge forklaringer og udkaste hypoteser. Det specielle sættes i sammenhæng med det generelle, så at det ikke blot er lokalhistorikeren, der må fascineres over perspektivet i de lokale fænomener.

Formålet med afhandlingen er »at skildre udviklingen af det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 og at pege på denne udviklings drivkræfter«. Forfatteren har undret sig over periodens høje oplysningsniveau i den nordslesvigske landbefolkning sammenlignet med tilstandene i både Holsten og kongeriget: læse- og skrivekyndigheden var udbredt i gårdmandsklassen allerede i 17. årh.s første halvdel, analfabetismen var næsten forsvundet i landdistrikterne omkring midten af 18. århundrede, i 1814 var antallet af seminarieuddannede lærere relativt større her end i nogen anden del af monarkiet. Disse forhold, der delvis har været kendt tidligere, er normalt blevet forklaret med en henvisning til pietismens stærke indflydelse i Nordslesvig. Men denne forklaring tilfredsstiller ikke dr. Japsen; han dokumenterer på overbevisende måde, at den århundredlange fremgangslinie i den nordslesvigske folkeoplysning ikke kan skyldes de kortvarige og lokalt begrænsede pietistiske vækkelser.

Årsagerne finder Japsen andetsteds, nemlig dels i bøndernes frie og selvstændige stilling, dels i den stigende erhvervsdifferentiering i landbefolkningen (kniplingsindustri, skibsfart, handel, håndværk), i kontakt med den frembrydende kapitalisme i Europa. »Fra slutningen af det 16. århundrede skabte den økonomiske og sociale fremgang forudsætninger for tilvejebringelsen af almindelig skoleundervisning på landet. For de nordslesvigske bønder begyndte det da at blive en nødvendighed at kunne læse, skrive og regne og ikke mindre at kunne tilegne sig noget tysk, øvrighedens og handelens sprog, og deres velstand gjorde det samtidig muligt for dem at bekoste børnenes skolegang« (s. 25). Disse virkninger af prisstigningerne på levnedsmidlerne ses kun i de egne, hvor bønderne var frie og økonomisk uafhængige, medens skoleudviklingen blev retarderet i godsdistrikterne, således på Als og i dele af Sundeved, hvor Hans den Yngre opbyggede sit godsimperium.

I den udvikling, der langsomt opbrød det lukkede bondesamfund med dets dyrkningsfællesskab, faste traditioner og snævre forestillinger, indgik altså også opkomsten af en mere eller mindre systematisk undervisning. Bønderne skabte deres egne skoler, i bogen her kaldet bondeskolerne, af øvrigheden ofte betegnet »klippskoler« eller »vinkelskoler« for at understrege deres uautoriserede karakter. Det er dr. Japsens fortjeneste, at han har vist os disse bondeskolers betydning i perioden ca. 1600 til ca. 1760. Arkivstoffet giver indtryk af, at flertallet af de første nordslesvigske lands-

byskoler blev holdt af degne. »Men arkivalierne bedrager. De omtaler kun skoler, som kirken havde forbindelse med, enten fordi skoleholderen var degn, eller fordi kirkekassen gav tilskud til dem«. Det har været et meget stort arbejde at indsamle de direkte og indirekte vidnesbyrd om bondeskolerne. Japsen når til det resultat, at omkring 1760 var skønsmæssigt to trediedele af alle nordslesvigske skoler bondeskoler, altså skoler, der blev drevet af bønderne selv, uafhængigt af øvrigheden. Hans påvisninger og forklaringer forekommer plausible.

I sin skildring af disse primitive skolers stilling i samfundet opruller forfatteren dernæst en kamp mellem kirke og bønder. Kirken ville bondeskolerne til livs, fordi den kristelige børnelærdom her ikke havde den samme centrale placering som i degneskolerne, men bønderne forsvarede dem med næb og klør. Skolerne blev ikke nedlagt, men efterhånden lykkedes det kirken at få katekismusundervisningen konsolideret i dem.

Det er jo ikke vanskeligt med dr. Japsen at få øje på de kirkelige interesser i denne sag – forsøget på at adskille de kirkelige og de verdslige myndigheders interesser virker derimod mindre overbevisende – men hvorfor var bønderne så standhaftige? Om et kirkefjendskab fra deres side kan der ikke være tale. Den »egentlige forklaring på bøndernes afvisning af kirkens skoleprogram« finder dr. Japsen i befolkningens »ældgamle opfattelse, der i kirken så et mægtigt magisk institut«. Et personligt gudsforhold eksisterede praktisk talt ikke hos den »fundamentalt hedenske landbefolkning«. »Den store offensiv for ved skolens hjælp at skabe engagerede kristne, som ortodoksien indledte og pietismen tog op med forøget styrke, måtte imidlertid i sin konsekvens opløse landsbyernes gamle fællesliv med de dertil knyttede forestillinger, vaner og skikke. Bøndernes opposition mod kirkens skoleidealer var derfor uundgåelig og hårdnakket og den kirkelige offensiv dømt til nederlag, så længe dette fællesliv stod ved magt« (s. 206).

Her opereres altså med befolkningens livssyn som den afgørende faktor i bøndernes modstand. At det var fundamentalt hedensk, støttes af H. F. FEILBERG og ERNST FEDDERSEN, men det er dog en kildekritisk overvejelse værd, at vor viden herom overvejende stammer fra gejstligheden, altså »modstanderne«. Det nævnte syn på kirken som et magisk institut kunne vel i øvrigt lige så godt være et levn fra den katolske tid. Man aner det forrige århundredes idealisering af den sunde hedenske urbefolkning, hvis forestillingsverden var statisk og stærk – men dog ikke stærkere end at bondeskolerne jo var udtryk for en art tilpasning til en større, kapitalistisk verden!

Omkring 1760 begyndte en reformperiode, der oprettede et statsreguleret skolevæsen – stort set uden modstand fra bøndernes side. Også dette fænomen ser dr. Japsen i en større social sammenhæng. Fællesskabet havde været standhaftigt og havde haft kraft til selv at etablere og

forsvare den nødvendige undervisning. Men nu var de sociale vilkår under forandring, ikke mindst p.gr. af den økonomiske fremgang, og det fik konsekvenser for skolen. Det er tankevækkende, at det omkring 1770 lykkedes for øvrigheden at gennemføre et forskriftsmæssigt skolevæsen (bl.a. beskikkede, fastlønnede lærere) i Haderslev provsti – netop hvor udskiftningen var længst fremskreden. Da landsbyfællesskabet i de følgende årtier forsvandt fra størstedelen af det øvrige Nordslesvig, var forudsætningerne til stede for en gennemgribende regulering af skolevæsenet, og den blev gennemført i det 19. århundredes første årti af generalsuperintendent Adler. Når bønderne nu accepterede øvrighedens ordnede skolevæsen, hang det sammen med, »at der hånd i hånd med agrarrevolutionen foregik en åndelig omvæltning, der gav de frigjorte bønder en ny holdning til religion, moral og oplysning og fik dem til at opgive de halvt hedenske skikke og forestillinger, der havde været knyttet til fælleslivet i landsbyen. De blev drevet frem ad individualismens og rationalismens vej og fik en stigende erkendelse af, at deres forandrede plads i samfundet gjorde bedre oplysning til en livsfornødenhed« (s. 212).

Denne åndelige omvæltning satte også spor i en ny indstilling til øvrigheden som sådan. Denne var ikke længere den fjendtlige magt; der spores »en langsom opvågning til danskhed og statsborgerskab i en del af landbefolkningen« (s. 216). Skolerne fik et mere dansk præg, først og fremmest sprogligt; dette skyldtes i nogen grad bevidste dansk-patriotiske bestræbelser, men nok så meget var det en følge af, at kristendomsundervisningen, der altid benyttede dansk sprog, blev udvidet og intensiveret takket være de pietistiske og herrnhutiske strømninger. De kirkelige myndigheder arbejdede bevidst på, at skolesproget skulle følge kirkesproget, så at præstens prædiken kunne blive forstået. Omtrent der hvor skolesproggrænsen blev trukket omkring år 1800, fastlagde afstemningerne i 1920 den nye statsgrænse.

Dr. Japsen fremlægger dokumentationen for sine mange synspunkter i en række detaljerede gennemgange af skoleforholdene provsti for provsti. Det kunne være gjort mindre katalogisk, mere læservenligt. Men hensynet til lokalforskeren, for hvem opstillingen vil være nyttig, har øjensynlig her vejet tungt, og det er ikke urimeligt. Beklageligt er det derimod, at der i bogen ikke findes en samlet fortegnelse over de benyttede arkivalier. Den fremtidige forsker vil naturligvis kunne benytte noternes oplysninger, men han vil med rette ærgre sig over, at dr. Japsen ikke har nedfældet de overvejelser over kildernes art og problematik, som han har gjort sig undervejs. At det her drejer sig om et kildemateriale, der kun i et meget beskedent omfang tidligere har været benyttet, gør ikke savnet mindre. Forgæves leder man også efter en litteraturfortegnelse.

Det turde af denne omtale være fremgået, at dette er en væsentlig bog.

Den fremlægger frugtbare og perspektivrige synspunkter, og den fremdrager megen ny viden, også om skolebøger og andet undervisningsmateriale. Derigennem rejser den nye spørgsmål. Forundringen over læse- og skrivekyndighedens udbredelse i Nordslesvig i 17. århundrede hænger bl.a. sammen med en overbevisning om, at kongeriget her stod tilbage. Det er ikke utroværdigt, men vi ved kun lidt derom; dog har vi eksempler, f.eks. i tingbøgerne, der indicerer, at analfabetismen ikke var slet så dominerende i kongerigets landdistrikter som normalt antaget. Det er vel tvivlsomt, at uautoriserede bondeskoler vil kunne påvises nord for Kongeåen i et tilsvarende omfang, som dr. Japsen har påvist dem syd for. Afhandlingen her kan give anledning til overvejelser over, hvad der egentlig skal til for at falde ind under betegnelsen skole. Begrebet er her brugt i meget vid forstand dækkende alle afskygninger fra den enkleste, stærkt afbrudte undervisningsordning med mere eller mindre tilfældig lærerkraft til den faste skoleinstitution med fastansat lærer. Afhandlingen må tilskynde til, at spørgsmålet om læse-, skrive- og regnefærdigheden i kongeriget på Christian 4.s tid bliver taget op; en undersøgelse af dette spørgsmål f.eks. for Fyns vedkommende vil indirekte også belyse teserne om forholdene i det slesvigske.

For studiet af dansk skolehistorie er denne disputats en væsentlig landvinding. Det er hævet over al tvivl, at enhver, der herhjemme fremtidigt vil beskæftige sig med skolehistorien i perioden 1600–1814, gang på gang vil søge vejledning og synspunkter i dr. Japsens grundlæggende studier over »drivkræfterne« i udviklingen af det sønderjyske skolevæsen.

VAGN SKOVGAARD-PETERSEN